

КАЛИНА МИЧЕВА–ПЕЙЧЕВА *

Аксиологични аспекти на католическата вяра при банатските българи

MICHEVA–PEYCHEVA, K.: Axiological aspects of the Catholic faith among the Bulgarians of Banat. *Slavica Slovaca*, 59, 2024, No 2, pp. 402-408 (Bratislava).

Banat Bulgarians have lived for centuries in conditions of crisis, which threatens their existence. They are still threatened by melting and extinction. Nevertheless, they retain their national and confessional self-awareness and call themselves “Palken Bulgarians”. Their denominational existence plays a major role in their preservation. They are Catholics. On this basis, they united with the Bulgarian Catholics from Northern and Southern Bulgaria and were called like them “Pavlikians”, today “Palkentsi”. Our study prove the hypothesis that in the concept sphere of the Banat Bulgarians, the denomination is a core that is realized in the semantic content of many basic concepts as *good*, *evil*, *custom* and *language*. The methodology we use is based on the free associative experiment.

Banat Bulgarians, Catholicism, concepts *good* as value and *evil* as anti-value, custom, language.

1. Увод

Банатският говор и култура са специфично явление, защото съществуват изолирано от българските си корени повече от три века. Жителите на Банат са преселници от България след Чипровското въстание срещу османската власт през 1688 г. Историческите обстоятелства водят до прекъсване на връзките с българската традиция и формиране на междуезикови и межкултурни връзки с други народи – румънски, унгарски и сръбски. Може със сигурност да се твърди, че банатските българи живеят столетия в условия на криза, която застрашава тяхното съществуване. Те са заплашени и досега от претопяване и изчезване. Въпреки това те запазват своето народностно и професионално самосъзнание и се наричат „българи палкенци“.

Основна роля за съхраняването им има професионалното им битие. Те са католици. По този признак те се обединяват с българите католици от Северна и Южна България и се наричат като тях „павликяни“, днес „палкенци“. Нашето проучване има за цел да провери хипотезата, че в концептосферата на банатските българи конфесията е ядро, което се реализира

* Assoc. Prof. Kalina Micheva-Peycheva, PhD, Department of History of Bulgarian Language, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences, 52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria. kalina.micheva@gmail.com.

в семантичното съдържание на много основни концепти. Методологията, с която си служим, се опира на свободния асоциативен експеримент. В лингвистиката има вече голям брой публикации, които доказват възможността с този метод да се постигнат надеждни резултати. Например при представянето на основни концепти в езика и културата на славянските народи по проекта EUROJS на Люблянската етнолингвистична школа, както и в други проучвания.¹

При интерпретацията на езиковите факти от анкетите ползваме постиженията на съществуващите вече сериозни изследвания на банатския говор;² социоллингвистичния анализ на чуждоезиковите влияния върху говора – немско, унгарско, румънско, сръбско-хърватско;³ както и съвременното лексикографско представяне на банатския говор в двата речника на Vasilčin.⁴

Това проучване на конфесията в асоциативния свят на банатските българи се осъществява в рамките на проекта на Института за български език към ФНИ – „Културната идентичност на банатските българи и българската католическа книжнина“.

Свободната асоциативна анкета е проведена през 2023 г. в Бешенов и Винга с 54 души – 29 жени и 25 мъже. Възрастово те се разпределят така: до 18 г. – 5; 18 – 25 г. – 4; 26 – 35 г. – 1; 36 – 45 г. – 11; 46 – 55 г. – 12; 56 – 65 г. – 10; над 65 г. – 11. От тях все още учат 5 души, с основно образование са 13, със средно – 17 и с висше – 19. Данните показват, че изследваните лица удовлетворяват изискванията за представителност при провеждането на експеримента.

2. Конфесията като крепител на ценностите

Ценностите в концептосферата на банатските българи се реализират като поредица от положително маркирани концепти, между които найобобщаващ е концептът *добро*. Животът и продължението на рода са универсални ценности от древността до днес, но в съвременния свят животът се свързва не с рода, а с по-големи общности, които могат да се осъществяват само в мир, единство, съжителство, закрепени от общи обичаи и език. При проучването на асоциациите на тези концепти се установява присъствието на вярата и църквата в съзнанието на банатските българи.

Важен аспект на концепта *добро*, който не губи своето значение през вековете, е религиозният. В анкетата се откриват отговори: *църква* – 5 пъти, *религия* – 1 път, *молитва* – 1

¹ Витанова, М.: Концептът труд в българската езикова картина на света по данни от проведени анкети. In Bielinska-Gardziel, I. – Brzozowska, M. – Zywicka, B. (eds.): Nazwy wartosci w jezykach europejskich. Raport z badan empirycznych. Przemysl: Panstwowa Wyzsza Szkoła Wschodnioeuropejska, 2017, с. 237-243; Китанова, М.: Концепт дом скъзъ призму анкетных данных. In Bielinska-Gardziel, I. – Brzozowska, M. – Zywicka, B. (eds.): Nazwy wartosci w jezykach europejskich. Raport z badan empirycznych. Przemysl: Panstwowa Wyzsza Szkoła Wschodnioeuropejska, 2017, с. 81-92; Китанова, М. – Седакова, И. – Женьох, П. (eds.): Аксиологични проблеми в славянските езици (традиции и съвременност). София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, 2020. 267 с.; Захаријева, М.: Ценностни системи в условия на преход. In: Политически изследвания, 1994, № 2, с. 126-132; Неделчева, Т.: Ценностните трансформации на българите. In Байчинска, В. (ed.): Преходът в България през погледа на социалните науки. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997, с. 97-105.

² Милетич, Л.: Книжнината и езикът на банатските българи. In: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 1900, кн. XVI–XVII, с. 339-482; Милетич, Л.: Изследвания за българите в Седмиградско и Банат. София: „Наука и изкуство“, 1987. 576 с.; Стойков, Ст.: Банатският говор. Трудове по българска диалектология, кн. 3. София: Издателство на БАН, 1967. 489 с.; Стойков, Ст.: Лексиката на банатският говор. Трудове по българска диалектология, кн. 4. София: Издателство на БАН, 1968. 325 с.; Неделчев, Н.: Диалект на българите-католици (Северен павликянски говор). Велико Търново: Абагар, 1994. 323 с.; Нягулов, Б.: Банатските българи. Историята на една малцинствена общност във времето на националните държави. София: Парадигма, 1999. 366 с.

³ Гегова, Ил.: Социоллингвистични аспекти на банатския говор. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2019. 42 с.

⁴ Vasilčin, J.: Vlasci Banatsci-balgarsci Rečnic. Timisoara: Waldpress, 2015. 272 s.; Vasilčin, J.: Hurtite na banatscija balgarsci jazic. Timisoara: Waldpress, 2022. 214 s.

път. Католическото вероизповедание на банатските българи ги сплотява и защитава в изпитанията и историческите катаклизми, затова и до днес то се пази и оценява като добро.

Според данните от асоциативния експеримент думата *живот* има немалко асоциации, съотнасящи се с християнството: *Бог* – 2, *дар от Бога* – 1, *дал го е Бога* – 1, *подарък от Господ* – 1, *животът е даден от горе* – 1, *хвала на Бога, че съм стигнал дотук* – 1, *след него има друго* – 1. В съвременния свят с доминиране на рационалистичната парадигма 6 асоциации от общо 59 респонденти, които представят живота като дар от Бога, свидетелстват за изключително присъствие на конфесионалните нагласи. Висшата сакрална сила е назована *Бог, Господ, горе*, като последната номинация е наследство от средновековните български съчинения.⁵ С религиозните представи за човешкото съществуване са свързани и вярата в задгробния живот, и убеждението, че човек не сам, а с помощта на Господ постига своите цели. Животът сам по себе си е висша ценност, а неговото съотнасяне с Бог в асоциативния свят на банатските българи го прави аксиологически свръхценен.

Съхранението на банатската общност, разпокъсана днес в три държави – Румъния, Унгария и Сърбия, подложена през вековете на непрекъснати асимилаторски стремежи, а в последните десетилетия намираща се в криза поради въздействието на глобалните мрежови модели, става възможно благодарение на съхранения идентитет. Българските преселници в Банат се смятат за общност, за чието съществуване има роля църквата (*църква* като асоциация на *общност*). Съжителството се осмисля като *рай, Свято Тройнство* и като единение с *ближния*. Единствено при асоциативни анкети може да се надмogne доминирането на културните пластове на свръх Аза и да се навлезе в несъзнаваното. Според данните от нашия експеримент там често господстват религиозните нагласи, които определят общия живот като рай, като осъществяване на сакралното сливане на Отец, Син и Свети дух в Светата Троица. Този модел откриваме и в асоциацията *Свято Тройнство* на асоциативната дума *единство*.

В концептосферата на банатските българи концептът *мир* заема централно място. Това е напълно обяснимо, като имаме предвид историческата съдба на общността. Важното в случая е, че за банатчани мирът също се постига с помощта на Бог и църквата. Засвидетелствани са следните асоциации: *Бог* – 1, *църква* – 1, *религия* – 1, *хвалим Бога, че имаме мир* – 1, *дай боже да има мир* – 1. Институцията и вероизповеданието като инструменти на Бога са отговорни за мира, именно на Бога благодарят и се надяват респондентите. Мирът произтича пряко от Бога според част от асоциациите, въпреки че в съвременния свят природата на войните и тяхната връзка с интересите и политиката на отделни държави е коментирана многократно в науката и публицистиката. За банатските българи мирът е ценност, но не може да бъде постигнат без свобода. А самото освобождение отново се свързва с църквата (*църква* като асоциация на *освобождение*). Много интересно от диакронна гледна точка е асоциативното словосъчетание *от грях* като реакция на думата стимул *освобождение*, то може да се обясни като наследство от старобългарските глаголи *сводити, очистити, простити* със значение ‘простя грях, освободя някого от грях’, което се съхранява и в диалектите. В същото време от синхронна гледна точка то е доказателство за религиозното мислене на банатчани през 21. век.

Конфесията се открива и в асоциациите, свързани с основните крепители на народността – езика и традиционната култура. Изследваните лица приемат езика за ценност и го съотнасят с други ценности и с грижа за неговото запазване: *нашият език е скъпо*

⁵ Мичева, В.: *Картината на света в езика на новобългарските дамаскини*. София: ДиоМира, 2015. 284 с.

благо – 1, *езикът е трайността на народа* – 1, *убав език* – 1, *майчин език* – много *убаво* – 1, *единствен* – 1, *да ти се отвори целия свят* – 1, *да не го забравим* – 1, *да си го пазим* – 1, *пазене* – 1, *упазение* – 1. Точно този хубав език – *скъпо благо* и *трайност на народа* – респондентите осмислят като: *божия работа* (1), като нещо, оцеляло благодарение на вярата и Бога (*религия* – 1, *слава на Бога, че сме си запазили езика* – 1). По този начин в концептосферата на банатчани се утвърждава сакралният характер на езика.

В асоциативния експеримент важна информация за културата на банатските българи дават асоциациите на думата стимул *обичай*. Обичаят е основен елемент на традиционната култура и се осъществява на словесно, акционално, духовно и материално равнище, като обхваща всички възможни поделементи във вярванията и ритуалите на дадена общност. Обичаите често се преплитат с религиозните семейни и календарни празници и обединяват ревалоризирани архаични практики и християнски канонични действия за почит към светците. Според А. Стойнев в България доминира синкретичното народнорелигиозно християнство.⁶ При банатските българи се открива симбиоза между конфесионалните и традиционните нагласи. Като асоциации на *обичай* найчесто се откриват лексемите *празник* и *празници*, без да се уточнява за какъв тип празници става дума, тоест възможно е да са и религиозни. Словосъчетанието *народна носия* и лексемата *традиция* могат да се отнесат към установените от векове народни обреди.

Католическото вероизповедание рядко изпъква със своя специфика в асоциациите на *обичай* – еднократно е засвидетелстван изразът *ходя на меса*, който насочва именно към католицизма. Останалите асоциации са: *религия* – 1, *молитва* – 1, *празник на църквата* – 1, *Великден* – 1, *Коледа* – 1, *Лазарица* – 1. Те се съотнасят с конфесията и с някои утвърдени празници в църковния календар, които обаче са общи с православните. Тоест в асоциативното мислене на банатските българи религиозните празници имат висока аксиологична стойност, но не се противопоставят на ортодоксалните, а напротив, се обединяват с тях. Това може да се обясни с историческото съжителство на банатчани с православни – преди преселването с българи, а след това с румънци и сърби. Единствено при унгарците преобладава католическото вероизповедание, но има и немалко протестанти. В такава конфесионална среда се осъществяват междурелигиозните и межкултурните връзки на българите от Банат с други етноси. Религиозното многообразие формира толерантност към другите. В същото време критичните ситуации и стремежът към запазване на идентичността засилват ролята на религията във всички сфери на живота, което личи от нашата анкета.

3. Конфесионалните представи и личностните преживявания

Нашата хипотеза за изключителното присъствие на религията в концептосферата на банатските българи се потвърждава и при проучването на концепти, свързани с най-интимната сфера на Аза. Според данните от анкетата любовта може да се свърже с Бога в следните асоциации: *Бог* – 1, *небе* – 1, *Божия работа* – 1, *милата на Бога* – 1. Първите две асоциации могат да се тълкуват двояко – любовта към Бога е найценна или любовта според Бога е найценна. А последните две представят това чувство като Божие дело, като нещо наймилото за Бога и са пряко следствие от основни християнски постулати за любовта. Според Посланието на ап. Павел до римляните найважната Божия заповед е: „възлюби ближния си като самия себе си ... любовта е изпълнение на закона“ (13. 9–10). За сравнение в един съвременен асоциативен експеримент на К. Василева не се открива

⁶ Стойнев, А.: Българска митология. Енциклопедичен речник. София: 7М+ЛОГИС, 1994. 398 с.

нито една конфесионална дума реакция на думата стимул *любов*.⁷ Днешните българи не осмислят любовта като висше Божие послание, не актуализират в своя личен свят християнските постулати, познати от векове и зафиксирани в средновековните български съчинения. Следователно в това отношение може да се направи извод за съществена разлика в конфесионалните нагласи на българите в Банат и в България. Към подобен извод ни води и словосъчетанието *помощ от Бога* като реакция на думата стимул *копнеж*. Вярата, че Бог може да помогне за осъществяването на човешките мечти, присъства в свободния асоциативен експеримент с банатчани.

Положителни конотации притежава и концептът *разум*, който също се асоциира с *Божия работа*. И тук категорично се проявява изконното християнско схващане, че Бог сътворява човека и му вдъхва разум. А при думата стимул *гордост*, която се дублира с поразпространената диалектна дума *фалос*, се открива изразът *трябва да благодарим на Господ*. Тоест всички онова, което е повод за гордост, в съзнанието на респондента е Божие дело, затова не трябва да се опияняваме от личните си постижения, а да отдадем дължимото на Бога. За съвременния рационалистичен и индивидуалистичен подход към Аза, издигнат във всемогъщ и всезнаещ, такова осмисляне е рядко.

4. Конфесионални представи за негативни концепти

Сред асоциациите на думата стимул *зло* не присъстват лексеми от лексикосемантичната група ‘конфесия’, а това показва, че религията според банатските българи не е в корелация с концепта *зло*. На пръв поглед асоциациите *нечисто* – 1, *черно* – 1 и *пъкъл* – 1 биха могли да се определят като свободни, но всъщност те са културни, защото отразяват митологични и религиозни представи. Нечистото и черното от древни времена се осмислят като свързани с нечисти, зли сили, тъмни и страшни хали, бури, природни бедствия. След приемането на християнството те се ревалоризират и се съотнасят с дявола, бесовете, греховете и грешните хора.⁸ А *пъкъл* е едно от названията на ада, тоест на най-тъмното и нечисто място, отредено за несправедливите. Лексемата е наследник на старобългарската *пѣцль* ‘смола’, преосмислена метонимично като ‘преизподня’. Следователно и в трите думи са закодирани представи за злото, които могат да се изведат от народнорелигиозните вярвания на респондентите. Наличието на тези лексеми доказва, че дяволът – основен противник на Бога, нечиста и черна сила, както и адът – място за мъки на несправедливите, са реализации на злото в концептосферата на банатчани.

И в личния свят на банатските българи присъства християнското разбиране за основните човешки чувства. Както вече установихме, любовта идва от Бога, а омразата поражда думи реакции: *Дявол* – 1, *грях* – 1. Следователно найнегативната емоция, източник на сблъсъци, боеве и дори войни между хората, има своя религиозен аспект и се отъждествява с противника на Бога и с тежките прегрешения на хората, обобщени с думата *грях*.

Богата асоциативност се поражда от лексемата *смърт*. *Смърт* е антоним на *живот* в лексикално отношение. В човешкото битие тя е главната заплаха за човека през цялото му съществуване. Тъкмо страхът от смъртта се мисли за основен двигател на човешките действия според редица психолози и психологически школи. Затова асоциациите за *смърт* разкриват важни страни от конфесионалните нагласи на банатските българи. Зас-

⁷ Василева, К.: Асоциативното поле на концепта любов в съвременното българско езиково съзнание. In: Сборник доклади от международната годишна конференция на ИБЕ, София, 2021, с. 99-105.

⁸ Мичева-Пейчева, К.: Етнокултурната бинарност в средновековната българска литература. София: ДиоМира, 2017. 265 с.

видетелствани са: *Бог* – 1, *дявол* – 1, *отсъждане* – 1, *рай* – 1, *възкресение* – 1, *вечност* – 2, *свещеник* – 1, *прераждане* – 1. Смъртта се свързва и с Бога, и с Дявола, защото и двете сакрални сили се борят за душата на починалия. В погребалния ритуал найважният участник е свещенослужителят, затова една от думите реакции е тъкмо *свещеник*. В асоциациите присъстват християнските представи за съдбата на душите на починалите, които ще пребъдат вечни, ще възкръснат за осъждане при Второто пришествие на Сина Божи и някои от тях ще отидат в рай. Единствено асоциацията *прераждане* не е християнска, идеята за прераждането е част от системата на будизма и други източни религии. Съвкупността от асоциации на *смърт* показва последователно религиозно осмисляне на прехода от живота към смъртта и оттам към вечния живот в езиковото съзнание на банатските българи.

Заклучение

Свободният асоциативен експеримент, проведен с българи в Банат през 2023 г., обогатява представите ни за техния асоциативен свят и разкрива специфични за общността процеси на концептуализиране. Нашето проучване категорично доказва хипотезата за присъствието на конфесионалните представи в ядрото на поредица основни концепти.

Осмислянето на *доброто* като ценност и на *злото* като антиценност с всички конкретни реализации може да се определи като традиционно без навлизане на модерни представи от глобалния мрежов свят. Доброто е свързано с църквата и религията, а злото с нечистите сили и ада. Този факт се обяснява със съществуването на банатските българи в чуждо обкръжение, което ги принуждава да оцеляват, опирайки се на традицията и религията.

Концептите *обичай* и *език* по мнението на анкетиранията лица се осъществяват изцяло в положителната аксиологическа сфера. И двата концепта се съотнасят с религията, езикът е *божия работа*, а обичаите се реализират във връзка с празниците, като повечето са конкретизирани като големи църковни празници – Коледа, Великден, Лазарица – общи за католицизма и православията. Народностната идентификация на анкетиранията се изгражда въз основа на етническо и конфесионално самоопределение, които се сливат в едно поради постоянната кризисна ситуация на заплахата от унищожение. Изследваните лица заявяват категорично, че са *българи палкенци* и че говорят *палкенски*, което ги прави *българи*.

В аксиологичната система на банатските българи всички положителни концепти по един или друг начин произтичат от Бог – *живот, любов, единство, мир, освобождение* имат асоциации *Бог, дар от Бога, църква*. Всички отрицателно маркирани концепти се съотнасят с нарушаване на християнските норми и с намеса на дявола – *смърт, омраза, раздяла* имат думи реакции *дявол* и *грех*. По този начин цялостната йерархия на ценностите в банатската култура се ориентира около конфесионалните нагласи. Този феномен е изключително различен от преобладаващите рационалистични и постмодерни глобалистични идеи в съвременната европейска цивилизация. Ориентирането към съхранение на религиозните ценности в условия на застрашеност и борба за оцеляване е възможен ефективен модел на поведение.

Историческото съжителство на банатчани с православни – преди преселването с българи, а след това с румънци и сърби – и с католици – унгарци, хървати – определя тяхната търпимост към другите и стремеж в междурелигиозните и межкултурните връзки да отстояват своята конфесионална и етническа самобитност.

Axiological aspects of the Catholic faith among the Bulgarians of Banat

Kalina Micheva–Peycheva

The Banat language and culture are a specific phenomenon because they have existed isolated from their Bulgarian roots for more than three centuries. The inhabitants of Banat were immigrants from Bulgaria after the Chiprovtsi uprising against the Ottoman rule in 1688. Historical circumstances led to the severing of ties with Bulgarian tradition and the formation of cross-linguistic and cross-cultural ties with other peoples – Romanian, Hungarian and Serbian. It can certainly be asserted that the Banat Bulgarians have lived for centuries in conditions of crisis, which threatens their existence. They are still threatened by melting and extinction. Nevertheless, they retain their national and confessional self-awareness and call themselves „Palken Bulgarians“.

Their denominational existence plays a major role in their preservation. They are Catholics. On this basis, they united with the Bulgarian Catholics from Northern and Southern Bulgaria and were called like them „Pavlikians“, today „Palkentsi“. Our study aims to test the hypothesis that in the conceptual sphere of the Banat Bulgarians, the denomination is a core that is realized in the semantic content of many basic concepts. The methodology we use is based on the free associative experiment.

The free association poll was conducted in 2023 in Beshenov and Vinga with 54 people – 29 women and 25 men. In terms of age and education, they are evenly distributed and meet the requirements for representativeness when conducting the experiment.

The conception of *good* as value and *evil* as anti-value with all concrete realizations can be defined as traditional without the intrusion of modern notions from the global network world. Good is associated with the church and religion, and evil – with unclean forces and hell. This fact is explained by the existence of the Banat Bulgarians in a foreign environment, which forces them to survive, relying on tradition and religion.

The concepts of *custom* and *language*, in the opinion of the respondents, take place entirely in the positive axiological sphere. Both concepts are related to religion, language is *God's work*, and customs are realized in connection with holidays, most of which are specified as major church holidays – Christmas, Easter, Lazarica – common to Catholicism and Orthodoxy. The national identification of the respondents is built on the basis of ethnic and confessional self-determination, which merge into one due to the constant crisis situation of the threat of annihilation. The persons investigated categorically state that they are *Bulgarians Palkens* and that they speak Palken, which makes them Bulgarians.

In the axiological system of the Banat Bulgarians, all positive concepts in one way or another derive from God – *life, love, unity, peace, liberation* have associations with *God, gift from God, church*. All negatively marked concepts are associated with violation of Christian norms and with the intervention of the devil – *death, hatred, separation* have words reactions *devil* and *sin*. In this way, the entire hierarchy of values in Banat culture is oriented around confessional attitudes. This phenomenon is extremely different from the prevailing rationalist and postmodern globalist ideas in modern European civilization. Orientation to the preservation of religious values in conditions of threat and struggle for survival is a possible effective model of behavior.

The free associative experiment conducted with Bulgarians in Banat in 2023 enriches our understanding of their associative world and reveals community-specific conceptualization processes. Our study conclusively proves the hypothesis of the presence of confessional ideas in the core of a series of basic concepts.

The historical coexistence of the people of Banat with the Orthodox – before the resettlement with Bulgarians, and then with Romanians and Serbs – and with Catholics – Hungarians, Croats – determines their tolerance towards others and their desire to assert their confessional and ethnic identity in interreligious and intercultural relations.